

Шляхи та структурні фази демократизації суспільства

Наталія Латигіна,

кандидат політичних наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

„Вступаючи у постеконіомічну епоху, людство небаченою раніше мірою випробовує себе незвіданим” [1]. Ця теза В. Іноземцева досить чітко характеризує сутність трансформаційних процесів сучасності в економічному, соціальному, культурному і політичному житті суспільства. Зрозуміло, що масштабні прояви трансформаційних перетворень, які відбуваються як на глобальному, так і на регіональному і локальному рівнях, не вкладаються у звичні раніш теоретичні схеми, котрі ґрунтувалися переважно на детерміністських і лінійно-прогресистських ідеях.

Відповіді націй, народів, країн, культур на сучасні цивілізаційні виклики настільки неоднозначні й непередбачувані, що майже неможливо визначити якусь цілком певну тенденцію їх розвитку, а тим більше – єдину парадигму дослідження й політичного дискурсу трансформаційних процесів [2]. Втім, вважаючи за необхідне осмислити ці процеси й винайти для їх характеристики універсальну формулу, представники політичної науки ввели до активного вжитку такі поняття, як „трансформація”, „модернізація”, „демократизація”. Вони широко використовуються у працях, зокрема, В. Іноземцева, В. Цветкова, І. Кресіної, А. Коваленка, С. Єлисеєва, І. Шапіро, В. Васович, Г. О’Доннелла, Ф. Шміттєра, присвячених вивченню окремих аспектів трансформаційних процесів.

У цій статті головну увагу буде приділено проблемі демократизації суспільства, тобто певній спрямованості політичного процесу, яка характеризується розширенням прав і свобод громадян та їх організацій, участю народу в політичному житті та його впливом на прийняття політичних рішень, посиленням контролю з боку суспільства за діяльністю держави, забезпеченням вільної конкуренції різних політичних сил, ідеологічного і політичного плюралізму. Основною метою статті, зокрема,

е:

- ³⁵₁₇ проаналізувати сутність процесу демократизації;
- ³⁵₁₇ окреслити основні шляхи демократизації суспільства;
- ³⁵₁₇ з'ясувати, яким чином можна прискорити демократизацію;
- ³⁵₁₇ дослідити структурні фази демократизації;
- ³⁵₁₇ визначити певні закономірності демократичної трансформації політичних систем у посткомуністичних країнах.

На межі 1970 – 1980-х років виникла транзитологічна парадигма як своєрідна реакція на макросоціальні теорії, котрі переважали раніш в академічному середовищі, та у зв'язку з необхідністю осмислення особливого типу політичних процесів переходу від авторитаризму до демократії. Ці процеси відрізняються від процесів у стабільно функціонуючій системі такими ознаками:

- ³⁵₁₇ посиленням соціальної напруженості;
- ³⁵₁₇ кризою легітимності влади;
- ³⁵₁₇ різким зниженням ефективності політичної системи;
- ³⁵₁₇ зниженням передбачуваності поведінки індивідів і груп;
- ³⁵₁₇ зростанням потреби у колективному виході з кризи [3].

Досліджуючи демократизацію (або переходи до демократії) у різних регіонах світу, вчені-транзитологи керуються постулатом, що процес зародження і визрівання демократії не обов'язково має бути універсальним як у соціальному плані, так і за часовою протяжністю, оскільки поведінка та дії політичних акторів у такий період обумовлюються комбінацією внутрішніх (ендогенних) і зовнішніх (екзогенних) факторів. Іншими словами, для кожного етапу демократизації та для кожного регіону існує власний алгоритм успішного переходу до демократії. Проте в алгоритмі управління таким переходом можна виявити загальні кореляційні (як позитивні, так і негативні) зв'язки, знання яких, без сумніву, корисне і з наукової, і з практичної точок зору.

Початок процесу демократичного переходу (або демократизації) являє собою той історичний момент, коли його учасники (актори) усвідомлюють, що старий режим більше не може слугувати основою їхніх дій. У свою чергу, завершення процесу переходу визначається неможливістю повернення до вихідного стану, тобто перехід закінчується тоді, коли політичні актори починають розуміти незворотність змін.

Зазвичай перехід до демократії висуває дилему: реформа існуючого режиму (якщо він взагалі піддається реформуванню) або розрив з ним. Насправді істинна глибока демократизація поєднує в собі і реформу інститутів держави, і розрив з попередньою політичною практикою, і відмову від колишніх методів керівництва. Як правило, демократизація викликається глибокою внутрішньою кризою економічних, політичних, соціальних структур суспільства, „зношеністю” ідеології або системи

цінностей, і тому безпосередньо пов'язана з проблемами модернізації та виступає її інструментом.

Сьогодні очевидно, що не існує і не може існувати унікального, однолінійного шляху демократизації. В різних країнах зміна авторитарних режимів відбувається по-різному, і саме особливості шляхів переходу формують основні риси майбутньої демократії. Демократія може виявитися результатом десятиліть поступової еволюції (Велика Британія, США), наслідування (Індія), динамічних перетворень (значна частина країн Східної Європи 1989 року), обвалів (Росія після 1991 року), революцій (Португалія і Аргентина), угод, досягнутих шляхом переговорів (Польща, Болівія, Нікарагуа, ПАР).

Як відомо, і післявоєнна історія дала чимало прикладів різних шляхів демократизації: редемократизація після іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія); реформи політичних інститутів після визволення (Франція, Італія); впровадження демократії за допомогою окупантів, тобто шляхом нав'язування ззовні (Японія, Німеччина); трансформація авторитарних режимів „освіченим” монархом (деякі країни Східної Європи 1945 – 1948 років) або військовим диктатором; демократизація за ініціативою „згори”, внаслідок договору з опозицією (Іспанія, Бразилія); в результаті тиску, стимульованого демократичною еміграцією (Греція); демократизація країн, що звільнилися від колоніальної залежності тощо. Можливі, треба думати, й інші варіанти.

Проте, якщо немає достатніх підстав вважати, що демократія в якихось частинах світу неможлива, то це не означає, що вона неможлива за будь-яких обставин. Укорінені антипатії, які важко перебороти релевантними засобами, диктатори, які міцно вчепилися за владу, або якісь інші фактори можуть зробити демократичні нововведення малоймовірними. Але переходи до демократії можуть відбуватися і в найнесприятливіших, здавалося б, для цього умовах (наприклад, Нігерія у 1999 – 2000 роках) [4].

Як правило, авторитарні режими більш-менш самостійно визначають час, засіб і масштабність свого відходу зі сцени суспільного життя. Принципово наполягаючи на негайному відреченні від влади, демократичні сили в цьому випадку можуть стати на заваді обіцянним змінам. Згадаймо Дж. Лінца: „Стратегія прямого розриву може бути використана лише в революційній або потенційно революційній ситуації” [5]. Як вказується в одній із праць, присвячених мирній демократизації в південноєвропейському і латиноамериканському регіонах, найбільш вірогідний спосіб успішного переходу до демократії закладений в „серії дрібних реформ”, а також значно залежить від готовності демократичної опозиції миритися на перших порах з вельми обмеженим полем дій, яке надає їй авторитарна система на початковій фазі процесу, тобто опозиція повинна вдовольнятися можливостями переговорів і уникати спокуси

наси́льства.

Перевага такого шляху демократизації, з нашої точки зору, полягає в тому, що конкуруючі політичні сили отримують час для того, аби звикнути до атмосфери демократичних виборів і сподівань, пов'язаних з демократичним правлінням, перш ніж уся державна структура стане відкритою для політичної боротьби. Отже, перед тим, як помірятися силами, політичні партії отримують можливість знайти власне політичне обличчя, а політики – відчутти смак конкуренції і управлінської праці на місцевому рівні, а вже потім вступати в боротьбу за вищі, центральні посади.

Проте тривалість такого переходу до демократії обчислюється десятиріччями та поколіннями, і цей часовий фактор є однією з найсерйозніших дилем переходу від авторитаризму до демократії. Необхідно зазначити, що потрібен час, щоб партії змогли адаптуватися в атмосфері взаємної довіри і терпимості, поваги до закону, а цього можна досягти лише шляхом багаторічної конкуренції, взаємодії і серії демократичних виборів. Чим менше практичного досвіду багатопартійності, чим несприятливіші соціально-економічні умови, які сприяють виробленню терпимості, тим триваліший необхідний часовий інтервал.

Проте деякі країни не можуть дозволити собі розкіш зволікання. Для них можливість переходу до демократії – життєво важлива, вирішальна мить, яку не можна пропустити. Часто буває й так, що важко виокремити момент краху тиранії, а ті, хто має владу, не виявляють готовності або схильності до розробки, прийняття і реалізації стратегії ґрунтовно спланованого переходу до демократії.

На нашу думку, в сучасному світі з його новітніми засобами масової інформації і широкими міжнародними контактами жоден з політично освічених народів не побажає чекати десятиріччями, доки певний режим у межах тривалої перспективи погодиться на процес демократизації. Для прискорення цього процесу, а, отже, і становлення громадянського суспільства, а також для відновлення природного взаємозв'язку суспільства і влади, необхідно здійснити низку першочергових заходів. Найважливішими з них, як вважає Д. Леррі, є обмеження влади та її підзвітність [6]. Особливо суттєвим у зв'язку з цим є верховенство права, для чого необхідні професіональні судді, каральні структури і незалежний виборний орган. Вони покликані запобігати, контролювати і карати політичну корупцію на всіх рівнях суспільного життя. Ще важливішу роль відіграє пов'язаний з цим відносно високий рівень потреби в громадянських свободах: свободі слова, преси, зібрань, совісті тощо, а також у захисті від будь-якого терору, тортур, принизливих покарань, необґрунтованих обшуків і арештів, тюремних ув'язнень.

Два наступні фактори також можуть певною мірою нейтралізувати

гіркому затяжного переходу до демократії. Один з них – ротація керівників. Прикрий і доволі частий критерій автократії – „культ особи”. Чим більш персоніфікованим є режим, тим більш схильний він до зловживання владою, до корупції, безвідповідальності. Чим довше політик перебуває при владі, тим сильніша його схильність до культу особи, нетерпимості, егоїзму, сваволі, несправедливості. Ротація керівників, отже, могла б стати першим кроком на шляху до конституційного правління, слугувала б одночасно повчальним прикладом для наступних урядів.

І останній фактор, який скорочує тривалість авторитарної влади та стимулює остаточне становлення демократії: децентралізація влади. Чим більше людей бере участь у формуванні свого безпосереднього політичного середовища, тим демократичнішим є суспільство. Децентралізація влади також полегшує практику впливу на уряд, сприяє етнічному мирові, суспільному порядку і легітимації політичної системи. Тому у випадку, якщо перехід від авторитаризму до демократії починається на місцевому рівні, але не формально, а реально, то певний час громадяни ще відчувають недемократичну або напівдемократичну владу центру, і місцеві політики в такій ситуації можуть оволодіти багатим досвідом демократичної практики. Все це свідчить, що перехід до стабільної демократії буде успішнішим, якщо він буде досить тривалим.

Отже, на шляху до повної демократизації так звана напівдемократія може стати корисною проміжною віхою для всіх рівнів державного управління. Першими кроками можуть бути становлення свобод і правопорядку, а також створення дієздатних місцевих виборних структур самоврядування. Формування політичної арени передвиборчої боротьби на місцевому, регіональному або державному рівнях має бути наступним кроком, передумовою якого в деяких країнах є значна децентралізація влади. Обраний законодавчий орган і виконавча влада, які практично ще перебувають під військовим контролем, певний час можуть функціонувати паралельно, як, наприклад, в Індонезії чи на Тайвані. Там, де військова влада посідає міцні позиції, для переконаних демократів найкраще за все проводити відкриті або залаштункові переговори з нею в інтересах поступового формування системи політичних інститутів.

Яким би не був тип авторитарної системи, найважливішим питанням залишається мотив, який спонукає до початку радикальних перемін. Це може бути талановитий лідер, рішуче налаштований на демократизацію. Але це трапляється доволі рідко і само по собі є недостатнім. Як правило, система влади у будь-якому авторитарному чи напівдемократичному режимі включає в себе кілька спрямованих за певними власними інтересами прошарків, які відкрито заперечують фактичне передавання влади. За висловом американських політологів Г. О’Доннелла і Ф. Шміттєра, це – „прибічники жорсткої лінії” [7]. Їхнє протистояння майже неможливо зламати, і часто без потужного тиску знизу – від

громадянського суспільства та іноді ззовні не можна почати перехід до демократії.

Для аналізу успішного переходу від авторитаризму до демократії Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер виокремлюють фази лібералізації, власне демократизації і консолідації як ідеальні типи. Лібералізація розуміється при цьому як спроба владних еліт авторитарного режиму за допомогою обережного „відкривання” політичної системи і надання більших гарантій індивідуальних громадянських прав (наприклад, захист приватної сфери) розширити легітимну основу старого режиму для того, щоб лишитися й далі при політичній владі. Одночасно можуть спостерігатися й паростки громадянського суспільства. Якщо „напівавторитарне” збереження влади не вдається, як це було в Іспанії у 1975-му, СРСР після 1986-го, на Тайвані, в Угорщині і Польщі після 1988-го року, то дні авторитарного режиму можна вважати завершеними, якщо тільки репресії не стають засобом збереження влади, як це відбулося в Китаї 1989 року.

До „фази лібералізації” примикає фаза власне демократизації. Демократизацією в ході зміни системи називається „інституціоналізація демократії” [8]. Вона починається, як правило, тоді, коли ще існують залишки авторитарних структур і владних інститутів, а нові демократичні структури остаточно ще не запроваджені. Ця фаза триває від деінституціоналізації (дедиференціації) старої системи до реінституціоналізації (нової структурної диференціації) демократії.

За загальноприйнятою думкою, фаза власне демократизації наближається до закінчення при проведенні „установчих виборів” (founding elections) і при інституціоналізації структурного і процедурного „мінімуму” демократії [9]. Цей „мінімум” – загальні, чесні, рівні і таємні вибори, відповідальність уряду перед виборцями (народний суверенітет), право на коаліції та партійна конкуренція. Фаза власне демократизації нерідко супроводжується інституціональним вакуумом і патовими ситуаціями політичної влади. В жодній іншій фазі вікно можливостей політичних і, перш за все, соціальних акторів не є таким широким. Воно знову звужується, коли демократичні інститути засновані, оскільки через свої специфічні умови доступу до влади вони ставлять у привілейоване становище таких політичних акторів, як, наприклад, партії.

У трифазовій моделі Г. О'Доннелла і Ф. Шміттера фаза власне демократизації закінчується періодом демократичної консолідації. Фактично, проте, консолідація починається ще до завершення фази власне демократизації. Обидві фази перетинаються, і в реальній дійсності не завжди можна відокремити їх одну від одної. І все ж говорити про закінчення трансформації можна, коли запроваджені ad hoc (тобто, для даного випадку) в межах перехідного режиму поведінкові зразки переходять у стабільні структури, коли доступ політичних акторів до процесу прийняття політичних рішень, а також сам процес їх прийняття

відбувається в межах легітимних процедур, встановлених a priori. В. Меркель вважає, що консолідація демократії остаточно завершується лише тоді, коли будуть консолідовані такі чотири рівні демократичного устрою [10]:

³⁵₁₇ конституційна консолідація центральних конституційних органів, таких, як президент, уряд, парламент і суди;

³⁵₁₇ представницька консолідація, тобто консолідація територіального (партії) і функціонального (асоціації) представництва інтересів;

³⁵₁₇ інтегративна консолідація, зокрема зниження стимулів до позаконституційних дій, спрямованих проти демократії, з боку потенційних груп вето (таких, як військові, великі землевласники, підприємці, радикальні рухи і т. д.) до такого рівня, коли вони інтегровані у демократію настільки, що віддають перевагу цій системі перед будь-якою іншою;

³⁵₁₇ консолідація громадянської культури завершує консолідацію політичної системи установленням громадянської культури (civil culture), заснованої на демократії.

Наприкінці ХХ століття демократичні політичні системи утвердилися у більше, ніж ста державах світу. Значний відсоток з них становлять посткомуністичні країни, в яких відбувається активний політичний транзит, тобто утвердження перехідних суспільств. Та, незважаючи на те, що процес демократизації у більшості країн Східної Європи і країн СНД ще дуже далекий від остаточного завершення, певний трансформаційний досвід дає можливість охарактеризувати динаміку демократичних процесів і виявити особливості демократизації в різних країнах.

Існує ціла низка класифікаційних критеріїв, за якими можна згрупувати всі посткомуністичні держави, що переходять до демократії. По-перше, це темпи перетворень. За цим критерієм вони поділяються на дві групи [11]. До першої належать держави з високими темпами переходу до демократії. Серед них – Польща, Угорщина, Чехія, країни Балтії. Тут, завдяки історичному досвіду і демократичним традиціям, вже на початку 1990-х років склалися основи нових демократичних режимів, а саме: вільні вибори; прийняття „досоціалістичних” конституцій; формування інституту парламентської демократії; ротація найбільших політичних партій, що перебувають при владі; розвинена політична культура громадян.

Друга група – це держави з поетапними темпами реформування політичної системи (Росія, Україна, Азербайджан, Грузія, Вірменія, Киргизстан, Казахстан). Вибір темпів реформування політичних систем у цій групі зумовлений вирішенням гострих соціально-економічних протиріч і проблем, створенням певних умов для розвитку демократії.

Другий критерій – зміст політичного реформування. Відповідно до

нього можна виокремити також дві групи: країни, де одночасно здійснювалися політичні, соціальні, економічні реформи, створювалися засади національної державності. Інакше кажучи, тут трансформація мала комплексний характер (держави СНД – за винятком Росії, держави Східної Європи, зокрема – складові колишньої Югославії: Хорватія, Словенія, Македонія; країни, де здійснювалися лише політичні та економічні реформи, тобто Чехія і Угорщина).

Третім класифікаційним критерієм є форма переходу до демократії. Відповідно до них держави можна згрупувати так: мирний шлях трансформації політичної системи, так звані „оксамитові революції” – Чехія, Словаччина, Болгарія, Угорщина, Польща, переважна більшість країн СНД; гостра внутрішня конфронтація і боротьба еліт – Росія; революційний шлях – Румунія [12].

До четвертого критерію можна віднести чинники, які зумовили трансформацію. Серед них – внутрішні і зовнішні чинники та, відповідно, група держав, де перетворення ґрунтуються на внутрішньо іманентних процесах та впливах іззовні (країни СНД, насамперед Росія); зовнішні фактори, одним з яких для країн Центральної і Східної Європи був розпад СРСР.

П'ятий критерій – масштаби залучення до суспільних перетворень різних соціальних і політичних сил. Відповідно виокремлюють: держави, де у цих процесах беруть участь широкі соціальні верстви і де злам тоталітарного режиму відбувся під тиском „знизу” (Румунія, деякі країни Південної Європи); держави, де головною рушійною силою перетворень була політична еліта; держави, де демократизація відбувається під впливом конкуренції політичних угруповань (СНД).

І, нарешті, шостий критерій – це інституціональні передумови. За ним виокремлюють три групи держав. До першої зараховуються держави, де досвіду становлення класичних демократичних інститутів не було (всі країни СНД, крім України і Росії); до другої – держави, в історичному минулому яких були паростки демократичних інститутів і, відповідно, перехід до демократії означав повернення до втрачених національних традицій демократичного суспільного розвитку (деякі держави Центральної і Східної Європи, Балтії). Третю групу складають держави, в яких демократичні трансформації набули комплексного характеру: повернення до демократичних традицій відбувається на більш високому рівні модернізації (Україна, Росія).

Отже, на думку В. Цветкова, І. Кресіної та А. Коваленка, така класифікація дозволяє визначити певні закономірності демократичної трансформації політичних систем у посткомуністичних країнах.

По-перше, динамічні темпи суспільних перетворень забезпечуються там, де склався необхідний конгломерат внутрішніх і зовнішніх чинників, де забезпечено масову участь широких політичних і соціальних сил у

реформуванні суспільства, де інституціональні передумови наклалися на історично сформовані демократичні традиції [13]. По-друге, в країнах, де одночасно здійснювалися як економічні, так і політичні перетворення, формувалися засади національної державності, демократична трансформація набула поступового, поетапного характеру. По-третє, повільні темпи і невиразні результати трансформації спричинені браком економічних та соціокультурних передумов, а процес демократизації є результатом боротьби еліт та інших суб'єктів за владу. По-четверте, процес демократизації у кожній посттоталітарній країні має власні особливості, зумовлені історичним досвідом, традиціями, політичною культурою. І, по-п'яте, демократія передбачає сформовані ринкові відносини та інститут приватної власності, що забезпечує потужний середній клас, досить оформлені групи інтересів і політичні партії, незалежні від держави, автономію особи, її імунітет щодо тотального державного втручання й контролю, що, зрештою, є основою громадянського суспільства.

Отже, можна впевнено говорити, що оптимальним варіантом, який забезпечує найліпші шанси для утвердження консолідованої демократії, є „пактування”, тобто „договірний” перехід. Його основний принцип полягає в укладенні пактів, угод, до яких залучаються правлячі групи попереднього режиму, а також ті, хто був усунений від влади чи взагалі не володів владою. І, безумовно, „революційний” тип супроводжується найбільшими труднощами, оскільки при цьому певне політичне угруповання узурпує владу, а далі виникає тривалий період очікування реального переходу до демократизації.

Проте, на нашу думку, сам вибір типу (шляху) демократичного транзиту (демократизації) в жодному разі не є довільним. Він диктується не стільки волею політичної еліти чи її частини, скільки історичними традиціями, нормами та інститутами, притаманними певному суспільству, політичною культурою конкретної країни, а також, значною мірою, „зовнішніми” – економічними, соціальними, політичними та іншими факторами.

Література:

1. **Иноземцев В. Л.** Расколота цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. – М.: Academia. – Наука, 1999 – С. 85.
2. **Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А.** Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. – К.: Концерн „Видавничий Дім Ін Юре”, 2003 – С. 17.
3. **Елисеев С. М.** Выйти из „Бермудского треугольника”: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций // Политические

исследования. – 2002. – № 6. – С. 72.

4. **Шапиро И.** Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // Политические исследования. – 2001. – №5. – С. 62.

5. Цит. за: **Иванов В. Н., Матвиенко В. Я., Патрушев В. И., Молодых И. В.** Технологии политической власти: Зарубежный опыт. – К.: „Вища школа”, 1994. – С. 16.

6. Там само. – С. 18.

7. **O'Donnell G., Schmitter P.** Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1986. – P. 15.

8. Цит. за: Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей. В 2 т. – Т. 1.: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / Ред. – сост. П. Штыков, С. Шваниц. – СПб.; М.; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – С. 366.

9. **Dahl R.** Polyarchy: Participation and Opposition. – New Haven / London, 1971. – P. 8.

10. Повороты истории... – С. 367.

11. **Васович В.** Переход к демократии в посткоммунистических странах // Вестник МГУ. – Серия 18. Политология. – 2000. – №2. – С. 19.

12. **Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А.** Вказана праця. – С. 24 – 25.

13. Там само. – С. 26.